

נעם רחמילביץ'

מחשבות על יום השחרור הקרב: עולם העתיד המיוחל כפי שהוא מצטייר בחמישה יומנים מארכיון בית לוחמי הגטאות

מבוא

עם הטקסטים הרבים שעוסקים ביום השחרור הקרב השמורים בארכיון בית לוחמי הגטאות נמנים חמישה יומנים ייחודיים שנכתבו במקומות מסתור בפולין (בלבוב ובוורשה) ובמחנות עבודה בגרמניה בשנים 1943-1945: יומניהם של סווק אוקונובסקי (Sewek Okonowski), יוסף גיסר (Joseph Gisser), סופי גלנצמן (Sophie Glanzmann), שרה זלוור (Sara Zelwer) ומריה יעקב (Maria Jakob).¹ אף שכותביהם נולדו וגדלו במדינות שונות – בפולין, באוסטריה וברומניה – יש ביניהם הרבה מן המשותף: כותבי היומנים, שלוש נשים ושני גברים, נולדו כולם במחצית הראשונה של שנות העשרים ובאו כולם מבתים משכילים; הם כתבו את יומניהם לאורך זמן רב; הם היו מודעים היטב לסוף המלחמה המתקרב, וצל התמורה המתקרבת האיץ בהם תהליכים של התבוננות עצמית. בפולנית, בגרמנית וברומנית שאלו כותבי היומנים שאלות דומות: הם תהו אם יזכו להגיע אל סוף המלחמה, העלו סוגיות של זהות, ערכים ואמונה, חשפו את חששותיהם מפני העתיד לאחר שיקיריהם נספו, וניסו לאפיין את העולם שהיו רוצים לחיות בו. מבטם על העתיד מאפשר לנו הצצה אל תוך ההווה שלהם. טקסטים אלו, שטרם פורסמו עד כה, יש בהם עניין לחוקרים המנסים להבין את תמונת עולמם של יהודים נרדפים בשלהי המלחמה.² מאמר זה יתמקד באחד מן הנושאים שהם מעלים: דמותו של עולם העתיד המיוחל.

- * אני מבקש להודות לענת ברטמן-אלהלל, מנהלת ארכיון בית לוחמי הגטאות, על התמיכה העקבית ועל ההערות המאלפות, לנדב היידקר, על העזרה הרבה והמשוב, ולצוות הארכיון – על התמיכה החברית.
- 1 פרט ליומנה של מריה יעקב נתרמו כל היומנים האלה לארכיון בית לוחמי הגטאות על-ידי הכותבים, בני משפחתם וחברים.
- 2 טקסטים אלו אמנם טרם פורסמו, אך קצתם זכו לחשיפה מסוימת: יומנה של מריה יעקב תואר בשידור רדיו בגלי צה"ל ביום השואה 2015; שרה זלוור-אורבך פרסמה כמה ספרים אוטוביוגרפיים; ויומנו של סווק אוקונובסקי, שהעתיק ממנו שמור בארכיון יד ושם למן שנות השישים, יראה אור השנה (2017) בהוצאה משותפת של בית לוחמי הגטאות, הוצאת מורשת והמשפחה ("פגישה בסמארה: יומנו של מסתתר יהודי בוורשה").

כותבי היוםנים

סווק אוקונובסקי נולד ב־1920 בעיר קליש (Kalisz), פולין. היו לו שלוש אחיות ושני אחים. בנעוריו היה פעיל בתנועת השומר הצעיר בעירו. לאחר שהשלים את חוק לימודיו יצא להכשרה של התנועה בסלונים (Stonim), שם הכיר את בחירת לבו, הדסה צינקין. ביולי 1940 הם נישאו, ובסוף 1941 הצטרפו אל הוריו ואחיו, שהיו בגטו ורשה לאחר שגורשו לשם מקליש. עם חיסול הגטו איבד את בני משפחתו ואת אשתו. הוא עצמו קפץ מרכבת הגירוש והצליח להגיע אל דירת מסתור שהוכנה מראש בצד הארי של ורשה. הוא נשאר שם יותר משנה, ושם כתב את יומנו בפולנית. אוקונובסקי נספה כנראה בסתיו 1944. היומן נתרם לארכיון על־ידי אחייניו ב־2012.

יוסף גיסר נולד בעיר רדום, פולין, כנראה ב־1922. בתקופת הכיבוש הגרמני היה בגטו רדום. לאחר חיסול הגטו הועבד במחנות עבודה שונים בגרמניה (1944-1945): גוטנבך (Guttenbach), מחנה משנה של מחנה נצוויילר [Natzweiler], פייהינגן (Veihingen), הסנטל (Hessenthal) ודכאו. בתקופה זו כתב יומן בפולנית. גיסר נפטר כנראה זמן קצר אחרי השחרור. את היומן מסר לארכיון חברו אברהם פישמן ב־1954.

סופי גלנצמן נולדה בווינה ב־1924 להורים יוצאי לבוב. ב־1938, עם סיפוח אוסטריה לגרמניה, גורשה משפחת גלנצמן ללבוב. לאחר כיבוש העיר בידי הצבא הגרמני בקיץ 1941 הועברו בני המשפחה לגטו. ערב חיסולו הצליחו לברוח ממנו, והסתתרו אצל אנשים שונים בצד הארי. תקופה ארוכה הוחבאו אצל חברת מחתרת פולנייה שהסתירה בביתה גם אחרים, יהודים וחיילים צרפתים שברחו מן השבי. בינואר 1943 נעצרה בעלת הבית ונרצחה, ובני משפחת גלנצמן המשיכו לנדוד בין מקומות מסתור: בתי קברות, שירותים ציבוריים ועוד. לאחר מכן מצאו מקלט בביתה של משפחה אוקראינית. ביולי 1944 שוחררו. בכל אותה העת כתבה גלנצמן יומן בגרמנית. אחרי השחרור נישאה לנחום צירולניק, חייל יהודי בצבא האדום. ב־1960 עלתה ארצה עם משפחתה.

שרה זלוור (לימים אורבך) נולדה בלודז', פולין, בשנת 1923. היו לה ארבעה אחים ואחות. היא גדלה בבית מסורתי רב־שפתי. לאחר תחילת המלחמה נאלצה משפחתה לעבור לגטו לודז', ושם מתו אביה ואחותה הקטנה. חמש שנים הייתה בגטו, ועם חיסולו בקיץ 1944 שולחה עם בני משפחתה הנותרים לאושוויץ. לאחר שבוע באושוויץ היא הועברה עם קבוצת אסירות למחנה העבודה מיטלשטיינה (Mittelsteine), ליד גרוס רוזן (Gross Rosen), ובסוף אפריל 1945 הועברה למחנה גרפנאורט (Grafenort), שם עבדה בעבודות ביצורים עד שחרור המחנה בידי הצבא האדום ב־8 במאי 1945. כל שאר בני משפחתה נספו. אחרי המלחמה הצטרפה להכשרה של תנועת בני עקיבא בלודז', הכירה את בעלה לעתיד, יצחק אורבך, ובהמשך הייתה בהכשרה באשבך (Eschbach) שבדרום גרמניה. במאי 1947, אחרי שמונה חודשי מעצר בקפריסין, הגיעה זלוור לארץ־ישראל. היא כתבה שירים בגטו ובמחנה, ואחרי השחרור אף בלודז'. את יומנה כתבה בפולנית

בין נובמבר 1944 למאי 1945. באוקטובר 1980 תרמה את כתבי היד האלה לארכיון בית לוחמי הגטאות. שרה נפטרה בשנת 2014.

מריה יעקב, שנולדה כנראה באמצע שנות העשרים בעיר קלוז' (Cluj), טרנסילבניה, שולחה לאושוויץ באביב 1944. בסוף יולי 1944 הועברה משם עם קבוצת אסירות מהונגריה לעבודת כפייה בעיר ברמן, גרמניה, ובסוף ספטמבר 1944, כשנהרס קסקרטין המגורים בהפצצה, הן הועברו למחנה אוברנהיידה (Obernheide), מחנה משנה של נוינגמה (Neuengamme), ליד העיירה שטור (Stuhr). בתחילת אפריל 1945 פונה מחנה אוברנהיידה, והאסירות הועברו בצעדה ובקרונות רכבת פתוחים לברגן-בלזן. ב־7 באפריל 1945 הן הגיעו למחנה, שתנאיו באותה עת היו מן הקשים: צפיפות, זוהמה, מגפות ושיעור תמותה גבוה. ב־15 באפריל 1945 שוחרר המחנה בידי הצבא הבריטי. יעקב נשארה זמן מה במחנה העקורים ברגן-בלזן, וב־13 בספטמבר באותה שנה החלה את מסעה בחזרה אל עיר הולדתה קלוז'. את היומן הזה כתבה ברומנית. אין פרטים על נסיבות הגעתו לארכיון בית לוחמי הגטאות.

התקרבות יום השחרור

אחרי שנים שבהן נקבע גורלם בידי אחרים, התקרב סוף סוף יום השחרור, הרגע שבו יהיו היהודים ריבוניים להחליט על דרכם. לצד חששות, תחושת ריקנות, עצב ותהיות באשר לעתיד הנראה באופק מתארים כותבי היומנים שלפנינו את התקוות שתלו בו ואת משאלותיהם, האישיות והקיבוציות כאחת.³

3 לעיון במאפייני התמודדות של אסירים עם השלב האחרון של המלחמה ראו למשל: מארק דבורז'צקי, "הסתגלות העצירים לחיי הגיטאות והמחנות והסתגלותם החדשה לחיי החופש", יד ושם – קובץ מחקרים ה (תשכ"ג), עמ' Kobi Kabalek, "Edges of History and Memory: The 'Final Stage' of the Holocaust", 173-153 *Dapim: Studies on the Holocaust* 29, 3 (2015), pp. 240-263; Dan Stone, *The Liberation of the Camps: The End of the Holocaust and Its Aftermath*, New Haven and London: Yale University Press (2015). לעיון במאפיינים של כתיבת יומנים ובהתמודדות עם טראומה ראו למשל: ויקטור פראנקל, מבוא ללוגותרפיה: האדם מחפש משמעות – ממחנות המוות אל האכסיסטנציאליזם (תרגום: חיים איוק), תל אביב: דביר (1981); דורי לאוב, "אירו-בלא-עד: אמת, עדות והישרדות", בתוך: שושנה פלמן ודורי לאוב, עדות: משבר העדים בספרות, בפסיכואנליזה ובהיסטוריה (תרגום: דפנה רוז), תל אביב: רסלינג (2008), עמ' 96-83; עמוס גולדברג, טראומה בגוף ראשון: כתיבת יומנים בתקופת השואה, אור יהודה ובאר שבע: דביר ומכון הקשרים (2012); (1985) Charlotte Delbo, *La mémoire et les jours*, Paris: Berg International (1985); James E. Young, "Interpreting Literary Testimony: A Preface to Rereading Holocaust Diaries and Memoirs", *New Literary History* 18, 2 (Winter, 1987), pp. 403-423; Victoria Stewart, "Holocaust Diaries: Writing from the Abyss", *Forum for Modern Language Studies* 41, 4 (2005), pp. 418-426; Alexandra Garbarini, *Numbered Days: Diaries and the Holocaust*, New Haven and London: Yale University Press (2006).

אחת המשאלות העולה מתוך היומנים היא המשאלה לשוב ולהרגיש, להיחלץ מקהות החושים של סבל שאין לו התחלה ואין לו סוף. "החל מעכשיו", כותבת יעקב בצאתה לצעדות המוות, בטקסט שבמבט ראשון נעדר כל ביטוי של כמיהה, "שום דבר בעולם כבר אינו 'משונה'. שום דבר כבר אינו נוגע בי כמו פעם. לכן אינני יכולה לשער שעוד אוכל לשמוח אי פעם כפי ששמחתי. יש ידיעות שגורמות לי לחלום, לדמיין שנתראה, שעוד אשאר 'בן אדם' – אבל בעומק לבי אין בי די אמונה".⁴ רגש דומה הביעה שרה זלוור לנוכח אקציית חיסול החולים במחנה שבו הוחזקה:

הכל קורה במהירות כזאת: זעזוע רודף זעזוע, ומרוב זעזועים כבר הפכנו קהות רגש ואנחנו עוברות במהירות לסדר היום. רק עכשיו שולחו החולים. רק עכשיו גררו אותם מתוך הצריף בעזרת חיילים, שקירבו אקדחים אל ראשיהם, הכו אותם בקתות הרובים, והמשיחה העיפה את הפרגול שלה ימינה ושאלה. הכל קרה זה עתה, וכעבור רגע כולנו כבר עסוקים בעניינינו, כאילו כלום לא קרה... הכל כל כך טרגי ועצוב... האם עוד נשוב אי פעם להיות בני אדם?⁵

מובאות אלו מיומניהן של יעקב ושל זלוור, שבמישור הגלוי מסתכמות בנימה פסימית, מתארות מפגש בין שני עולמות: מצד אחד מציאות האימה שהכותבות התרגלו אליה במחנות, "הווה נצחי", ומצד שני "העולם הנורמלי" שקדם למלחמה, אשר אור ראשון וחיוור שלו מתחיל להסתמן כעת. בשתי המובאות הללו יש מתח בין התוכן ובין מעשה הכתיבה עצמו. בעוד התוכן מדגיש את קהות החושים של הדוברות לנוכח החוויות הקשות שעברו, עצם המודעות לקהות החושים, עצם הבחירה לדווח עליה, הן תוצר של התמורה שחלה בהווה, ניצני השיבה לעולם הנורמלי. בתהליך חדש זה, כפי שכותב קובי קבלק, פרגמנטים של העולם הנורמלי שקדם למלחמה מתלחלים בהדרגה אל תוך עולם האימה שהניצולים נמצאים בו ומסמנים תקופה חדשה, בתר-מלחמתית.⁶

משאלה שנייה שכל הכותבים מביעים היא החופש. "ללכת ברחוב ללא שמירה, לא להשתייך לקבוצה", כותבת יעקב ביומנה, ומוסיפה: "כעת, כשאני קרובה להגשמת כל המשאלות האלה, הן הופכות לבלתי חשובות בעיני, לא שאיפות אלא מצב נורמלי".⁷ גיסר מסביר ביומנו מדוע: "פעם, כשחשבנו על חירות, על חופש, זה היה על הדבר עצמו, בהתייחס למובנו. כיום מילים אלו הן מילים נרדפות לשובע. התשוקה לחופש

4 יומן מריה יעקב, רישום מ־29 במרץ 1945, ארכיון בית לוחמי הגטאות (אבלה"ג), מדור אוספים, תיק מס' 1458.

5 יומן שרה זלוור, רישום מ־23 באפריל 1945, שם, תיק מס' 1856.

6 Kabalek, "Edges of History", pp. 260-262; Stone, *The Liberation of the Camps*, pp. 2, 5

7 יומן מריה יעקב, רישום מ־13 בספטמבר 1945.

היא תשוקה לתנאי שובע, לאוכל, דבר שחולמים עליו לעתים קרובות".⁸ וברגע שאדם רעב שבע, ברגע שאדם נחנק נושם, תנאי היסוד האלה חדלים להיות מושא כמיהה. משאלה שלישית של הכותבים היא בית חם. רובם מתארים געגועים למשפחה ולזוגיות לצד חשש כבד שלא ישובו לראות את יקיריהם. ב־9 בספטמבר 1943, בעודו נמצא בדירת מסתור בצד הארי של ורשה, כותב אוקונובסקי, טרוף געגועים לאשתו הדסה (דסיק): "חיזיון מוחשי של הימים הראשונים אחרי המלחמה. העולם משתולל, חוגג. אני לבד. אני ממתין לשווא לא-ו-ש-ר שלי [הכוונה לדסיק, אשתו]. חולף יום, חולפים יומיים, שלושה, שבוע אחר שבוע. אני לבד. אינך חוזרת, דסיק! אינך חוזרת אלי! לא, אין זה יכול להיות כך, לא יקום ולא יהיה!"⁹ בדומה לכך כותבת יעקב זמן קצר אחרי השחרור ביחס לארוסה: "חלמנו פעם, זמן די ארוך. אלוהים, עשה נא נס! עשה שתהיה לי הפתעה נעימה".¹⁰ המצוקה, הבדידות והיעדר הקרובים יוצרים אצל הניצול תמונת ראי חיובית; שייכות וקרבה הופכים – אצל אלה שלא איבדו כליל את אמונם בעולם – למשאת נפש. אך יש גם אנשים שחלומם המוצהר אינו עוד קן משפחתי, אלא מיצוי ההנאה מהחיים. ייתכן שכאב הפְּרָדוּת הביא אותם לידי כך, וייתכן שהסבל הממושך הוא שעורר בהם את הכמיהה לעונג. בשעת הפסקת צהריים, לאחר פינוי הריסות של בסיס חיל אוויר גרמני שנהרס בהפצצות בעלות הברית, מדברים עובדי הכפייה על העתיד. גיסר מביא ביומנו את דבריו של אחד מהם:

אני, אומר מישהו, לא מחפש את האושר אחרי המלחמה. אחזור לפולין וראשית דבר אחפש את אמי שנמצאת בצד הארי. אחר כך אני רוצה לקבל איזו עבודה נורמלית, שאוכל להתפרנס ממנה, בתוספת קטנה של מנעמי החיים. אין לי כוונה להקים משפחה. לשם מה? העיקר לחיות ולהפיק את המרב מהחיים.

וגיסר מעיר: "כמוהו חושבים גם אחרים, המעטים שנותרו בחיים".¹¹

המשאלה הרביעית היא מימוש אישי. אחד היעדים הנזכרים הוא לימודים. גיסר חולם על לימודי עיתונאות, סופי גלנצמן חושבת על לימודי ספרות. היות שרוב הטקסטים הנבחנים כאן לקוחים מיומנים אישיים של אנשים שכתבה היא טבעם השני, אין להתפלא על שכיחותה של שאיפה זו. אך כפי שידוע גם מעדויות של צעירים אחרים,¹²

8 יומן יוסף גיסר, רישום מ־27 בפברואר 1945, אבלה"ג, מדור אוספים, תיק מס' 1387.

9 יומן סווק אוקונובסקי, רישום מ־9 בספטמבר 1943, אבלה"ג, מדור רישום מרכזי, תיק מס' 32779.

10 יומן מריה יעקב, רישום מ־20 במאי 1945.

11 יומן יוסף גיסר, רישום מ־3 במרץ 1945.

12 למשל מאוסף העדויות שכתבו חניכיה של אילנה ורובל־כגן במתנה העקורים ברגן-בלזן ב־1946, השמור אף הוא

באבלה"ג, מדור אוספים, "אוסף ורובל־כגן".

הרצון ללמוד מייצג צמא רחב יותר למשמעות לצד שאיפה פרקטית לכונן בסיס יציב לחיים חדשים – תגובת נגד לשנים האחרונות שנעדרו יציבות ומשמעות.

ברוב הטקסטים העוסקים ביום השחרור אושר איננו מופיע כאחד היעדים העיקריים שיש לחתור אליהם. כמה מן הדוברים המתייחסים ליום השחרור אמנם מתארים אושר עצום¹³ ואחרים מתארים ריק ועצב, אך האושר כשלעצמו מופיע רק לעתים רחוקות כיעד בר השגה. מי שחוו את אימי המלחמה על בשרם מתקשים להאמין שאי פעם עוד יהיו שמחים.

כותבי היומנים משרטטים את דמות העולם הרצוי גם בהיבט קיבוצי: הם מתווים עקרונות התקפים לדעתם גם לחברה כולה, ולא רק לפרטיה.

גלנצמן אינה קוראת לנקמה, אלא מייחלת לעולם נטול שנאה, והיא מנסה להחיל עיקרון זה על חייה האישיים:

לא ארצה עוד לשנוא לעולם. ההרגשה הזו מרגיזה אותי, השנאה הזו. האהבה העצמית והשכל הישר מייעצים לי לוותר על השנאה. גם אם אשרוד מגיהנום זה, ארצה להיות בן אדם כן. אני יודעת שזה יהיה קשה מאוד ושזה לא רק תלוי באדם עצמו, אלא גם בסביבה ובנסיבות ובאנשים סביב. בחברת אנשים אצילים לא קשה להיות הוגן, עם ספרים טובים וכתיבה טובה. אבל מה עם רשע וגסות רוח? ואטימות? האם אז אפשר להחזיק מעמד? אז מתאמתות המילים של [היינריך פון] קלייסט: "אדם אִמְתִּי חַיִּיב לְהִיּוֹת רַחוּק מִבְּנֵי אָדָם!"¹⁴

הציטוט האחרון שהיא משבצת בדברים אלו, שנכתבו בלבוב, מלמד שתובנותיה מכוונות לא רק לעצמה, אלא גם לחברה כולה (כציווי קאנטיאני).

יעקב דבקה אף היא בחזון של פיוס ושלווה. ב־8 במאי 1945, יום השחרור, היא הייתה עדה למצעד צבאי בריטי ליד מחנה ברגן-בלזן, שבו שוחררה שבועות אחדים קודם לכן: "עוברים טנקים ותותחים שפעלו, ואני מקווה ששוב לא ישתמשו בהם כל עוד אנו חיים, שיחלידו".¹⁵

13 כך למשל תיארה סופי גלנצמן את יום השחרור: "איזה אושר! איזו עדנה! לא, אין מילים להרגשה הממלאת אותי עכשיו, מטר השמחה המחלחל עד קצות אצבעותי. ואם זה רק חלום, או אני רוצה ליהנות ממנו, ליהנות מרגע זה; בשביל זה כדאי לחיות. שמענו את הקול של החייל הרוסי הראשון, שמענו את המילים שהתגעגענו אליהן: "טוב" (хорошо), אלוהים, ואנחנו מאושרים". יומן סופי גלנצמן, רישום מ־23 ביולי 1944, אבבלה"ג, מדור רישום מרכזי, תיק מס' 29937.

14 שם, רישום מ־15 ביוני 1944.

15 יומן מריה יעקב, רישום מ־8 במאי 1945.

זלוור, שהתחנכה בכית דתי, נושאת אף היא את עיניה אל משטר של צדק עלי אדמות, אך אינה מאמינה שבני אנוש ישכילו לכוננו. היא מספרת על אסירה אחרת, משוררת, שכל שיריה "מסתיימים בהבטחה למחר טוב יותר, שלא יאחר לבוא, שאותו יביאו האנשים (האדומים) שיבנו אותו כמו ידיהם [...] הם יבנו עולם שיש בו צדק, שוויון, אחווה..." זלוור חולקת על אמונה זו:

החוויות שלי כאן שכנעו אותי שאנשים לעולם לא יצליחו להשליט משטר של צדק על פני האדמה הזאת. זה בלתי אפשרי. כל מה שאנושי הוא זעיר ופחות מדי, אפילו אם מדובר בשיא הגבורה וההקרבה, [זעיר] מכדי לייסד בעולם חיים של צדק והסכמה. יותר מדי לכלוך, יותר מדי בוץ בתוכנו, לדאבוני [...] רק גורם על-אנושי יביא צדק לאדמה המסוכסכת הזאת... ולכן אני מאמינה במשיח. אני מאמינה בו בעוצמה כזאת, שהוא חייב להגיע. אמונה זו התחזקה בי בעקבות חוויותי, ואני סבורה שהיא הגיונית ומבוססת פי אלף מאמונתם העיוורת, המצוצה מן האצבע. קיימת רק השאלה אם גם אנו נזכה לימות המשיח, ואם כן, מתי.¹⁶

דעותיהם של כותבי היומנים חלוקות גם ביחס לשאלה הלאומית היהודית ולעלייה לארץ-ישראל.

זלוור היא ציונית. בשעת הפְּרֵדָה מחברותיה למחנה היא מאחלת להן שתתראינה בארצן במזרה. את ברכת הפְּרֵדָה היא כותבת בעברית, ומביעה תקווה לסוף הגלות. "במחשבותי אני פונה מזרחה... מתי נהיה סוף סוף על האדמה החופשית שלנו?", היא שואלת.¹⁷ זלוור מייחלת למולדת. הארץ שלא נולדה בה, אך חונכה על ברכי הגעגועים אליה, נהיית בעבורה המולדת המיוחלת.

אוקונובסקי לעומת זאת דוגל בביטול הזהות הלאומית היהודית הנבדלת. "בכל מקום שבו נעפיל למרומי הסולם החברתי בזכות האינטליגנציה של הגזע שלנו, שם תשיגנו שנאת זרים", הוא כותב ביומנו, ומוסיף: "אני, יהודי צעיר וחם, נצר ישיר למשפחת חסידים מצד אבי כמצד אמי, חובב הרוח הארצישראלית החדשה, מביין כיום את האמת הקודרת: רק חיסול הצביון הלאומי יכול להציל את דורותינו הבאים מן הגורל המר הצפוי לעם היהודי".¹⁸ לפני המלחמה היה אוקונובסקי פעיל בולט בתנועת השומר הצעיר בקליש, ובעמדה זו שהוא מביע בסופה יש כדי ללמד על עומק השינוי הרעיוני שעבר בעקבות השואה.

16 יומן שרה זלוור, רישום מ'6 באפריל 1945.

17 שם, רישום מ'23 באפריל 1945.

18 יומן סווק אוקונובסקי, רישום מ'20 בספטמבר 1943.

היו גם יהודים שראו בהמרת הדת מוצא אפשרי בסביבה שהייתה ונשארה עוינת. ביומנה מודה גלנצמן שהיא השתנתה מאוד: "אם פעם היה מישהו מדבר אתי על טבילה, הייתי אוכלת אותו. עכשיו כבר לא. הזמן לימד אותי שרבים עשו כך בשכל. כבר לא נשארו לי הרבה אידיאלים; אני מתכוונת, או שהיהודים ייטבלו או שילכו לפלשתינה. זה הפתרון היחיד לשאלת היהודים. כי בכל מקום שבו אנו חיים, אנו זרים".¹⁹ היא מסבירה שהיא אמנם אוהבת את השפה הגרמנית אך אינה רואה בה עתיד; היא מיטלטלת בין רצונה ללמוד ולהתפתח בתרבות שגדלה בה ובין ידיעת רצח עמה: "את לא יכולה להשתייך לעם שרצח את יקיריך! אני באמת לא רוצה להשתייך לרוצחים! אבל זו שאלה של העתיד, שמציקה לי".²⁰ גלנצמן ידעה שבניגוד למסורות אנטי-יהודיות קודמות, האידיאולוגיה הנאצית לא הכירה בשום דרך לעזוב את היהדות, גם לא בהמרת דת; ולכן, גם כשראתה את סוף המלחמה הקרב ואת המשטר הבת-רנאצי שיעלה עם נפילת הרייך השלישי, מתוך היכרות עם החברה האוסטרית סברה שאות הקלון שהוצמד ליהודים לא יוסר במהרה.

מריה יעקב ויוסף גיסר אינם מתייחסים לשאלה הלאומית, ואפשר שגם זוהי אמירה בפני עצמה. יעקב שואלת את עצמה איך ייראה המפגש עם אהובה, עם קרובה, עם מה שהיה ביתה, אך הרעיון הציוני אינו עולה ביומן, לא לטוב ולא לרע. גיסר בדרך כלל אינו מפליג ביומנו למחוזות קולקטיביים. מעצם התייחסותו לעתידו האישי, לימודי עיתונאות (בשפת אמו, פולנית), אפשר אולי להקיש שפניו בשלב זה אינם לעלייה ארצה.

יום השחרור, כפי שעולה מעדויות של ניצולים רבים, לא תמיד נחוה במלוא עוצמתו ברגע האמת. ההכרה בתמורה ובמציאות החדשה הצריכה זמן. השלב האחרון של המלחמה, שבו תבוסת גרמניה כבר הייתה צפויה ורק מועדה המדויק עוד לא היה ברור, פתח תקופה חדשה בעלת מאפיינים ייחודיים, שנמשכה גם אחרי יום השחרור והגיעה אל סיומה רק בסוף שנות הארבעים, עם ראשית המלחמה הקרה.²¹ הניצנים הראשונים של תגובות הניצולים לתקופה חדשה זו ניכרים ביומנים שלפנינו. מתוך מצב של חוסר ודאות החלו להסתמן בין השיטין מאוויים אישיים וקולקטיביים שהתכתבו עם מצוקות ההווה. כותבי היומנים קיוו שיזכו להתעוררות רגשית, לחופש, לחום אנושי, למימוש אישי המעניק משמעות וביטחון; הם שיוו לנגד עיניהם עולם שבו הצדק מושל בכיפה, בכוח האל או בכוח האדם, והיו חלוקים ביניהם ביחס לעתיד הקולקטיבי של בני עמם.

19 יומן סופי גלנצמן, רישום מ־1 באפריל 1944.

20 שם, רישום מ־4 ביוני 1944.

21 Stone, *The Liberation of the Camps*